

Tuuli Matila

Kuvallinen kulttuuriperintömme: Tunne- ja representaatiotutkimus suomalaisista toisen maailmansodan sotavalokuvista

Lectio praecursoria 13.5.2022

Väitöskirjani aihe tuli helmikuussa 2022 ajankohtaiseksi tavalla, jota en osannut ennakoida. Sota tuli Eurooppaan, kun Venäjä aloitti täysimittaisen hyökkäyksen Ukrainaa vastaan. Valokuvien ja videomateriaalin tulva Ukrainan rintamilta on tullut jokaisen olohuoneeseen ja kuvasto vaikuttaa tunteisiimme, herättäen vihaa, surua ja pelkoa.

Näkemäämme kuvastoa myös rajoitetaan. Tämä on erityisesti totta rajan toisella puolella, missä on vaikeaa saada todenmukaista tietoa sodan motiiveista, ja maan johto toittottaa omia totuuksiaan virallisilla kanavilla. Näin propaganda ja sensuuri toimii. Oman tutkimukseni kohteena on Suomen armeijan virallinen kuvakokoelma, joka on myös propagandatarkoituksista syntynyttä kuvamateriaalia. Oli tavallista, että Suomen näkökulmasta epäedullisia kuvia ei näytetty kansalle. Ehkäpä jollain tapaa lievempiin tai voisiko sanoa jopa demokraattisempiin propagandatavoitteisiin kuului, että suomalaisilla kuvaajilla oli huomattavia vapauksia kuvauskohteiden valinnassa. Tämä on jättänyt kokoelman reunamille mielenkiintoisia ja marginaalisia otoksia, jotka kertovat suomalaisten sodankäynnin rumemmasta puolesta. Nämä kuvat ovat erityisesti olleet tutkimuksessani mielenkiinnon kohteena.

Tarkastelin yhden propagandavalokuvakokoelman elämää ja käyttöä aina sen

synnystä nykypäivään asti. Kulttuuriperintötutkimuksessa painotus on etenkin nyky-yhteiskunnassa ja siinä, miten esineet, tässä tapauksessa valokuvat, vaikuttavat ymmärrykseemme itsestämme ja historiastamme. Nykyään ihmisten arkielämässään näkemien kuvien määrä on huomattavasti suurempi kuin tämän sotakuvakokoelman syntyajankohtana. Vanhatkin kuvat kuitenkin saavat nykypäivänä joskus uuden elämän, kuten näille sotakuville on käynyt sosiaalisessa mediassa. Useammat historiasivustot esimerkiksi Facebookissa ja Instagramissa levittävät sotanäkymiä kymmenille tuhansille seuraajille. Voitaisiin jopa sanoa, että elämme kuvatulvan aikaa sosiaalisen median myötä.

Hypätään kuitenkin hetkeksi sodasta sivuun ja pohditaan miten voimakkaasti kuvat voivat vaikuttaa ihmisiin. Esimerkiksi nuorten tyttöjen ulkonäköpaineet ovat kasvaneet sosiaalisen median filttareiden ja epärealististen kuvakulmien kautta. USA:ssa tyttöjen itsemurhien arvioidaan kasvaneen 20 prosenttia ajasta, jolloin somea ei vielä ollut käytössä. Oma sukupolveni, puhumattakaan vanhemmista, ei välttämättä ihan täysin pysty ymmärtämään millaista on kasvaa aikuiseksi tässä kulttuurissa. Nuorilta vaaditaan lähes täydellisyyttä; pitäisi olla laihempi, kauniimpi, ja iloisempi. Nämä ovat kohtuuttomia vaatimuksia monille ja on hyvä, että kiinnitetään huomiota naisten kehojen jatkuvan arvioinnin vaikutuksiin kas-

vaviin nuoriin. Vähemmän on puhuttu siitä, millaisia paineita nuorille miehille on asetettu ja miten sosiaalisen median kuvasto vaikuttaa miesten itsetuntoon. Tiettyjä stereotypioita esimerkiksi suomalaisesta miehestä on kuitenkin viljelty jo ennen somea.

Stereotypiat eivät ole historiattomia. Naisten kauneusihanteet liittyvät ajattelutapaan, jossa kauneus ja hyvyys nähdään osana toisiaan. Naisia on ihannoitu aina Neitsyt Mariasta lähtien kauniina ja eettisesti hyvinä. Entä miesten stereotyyppien tarinat? Ainakin Suomessa miehistä mallia rakennetaan paljolti sotasukupolven kautta. Veteraanit ovat suomalaisen maskuliinisuuden kulminaatioita, jotka urheilu- ja eränkävijän taidoillaan päihittivät oveluudessaan moottoroidut neuvostojoukot talvisodassa. Motitaktiikalla suomalaiset saarsivat neuvostokaluston teille ja hyökkäsivät selustasta suksillaan, tappaen lähes viisinkertaisen määrään Neuvostosotilaita verrattuna omiin kuolleisiin.

Urheilullisuus ja luonnonläheisyys ovat suomalaisissa miehissä arvostettuja hyveitä. Toistuvasti uutisissa puhutaan armeijan käyneiden miesten huononevasta fyysisestä kunnosta ja armeijan kurilla pyritään sitä parantamaan. Tosimies ei myöskään pelkää edes sotatilanteessa. Sosiaalisessa mediassa sotakuvia käytetäänkin esittelemään tavallisten suomalaissotilaiden urotekoja. Propagandakuvastolle oli ominaista, että esimerkiksi Mannerheim-ristin ritareita on kuvattu paljon, jotta kaikista rohkeimmat sotilaat saavat kunniaa. Kuvakulma on yleensä kamera ylöspäin sotilaiden suuruuden ja ihailun osoitukseksi. Monissa kuvin sotilaat tähtäävät rohkeasti kohti vihollista ja sosiaalisen median keskusteluissa arvuutellaan sotilaiden tunnetiloja. Yleinen mielipide tuntuu olevan, että veteraanit olivat tosimiehiä, jotka eivät pelänneet tappaa kylmaverisesti isänmaan puolesta. Realiteetti oli veteraanien kertomusten perusteella muuta. Pelosta ei välttämättä puhuttu, mutta se oli koko ajan läsnä. Esimerkiksi vuonna 2020 itsenäisyyspäivänä MTV3:n haastattelussa 97-vuotias veteraani Hannes Tuovinen kertoi, että jatkuva pelko oli henkisesti vahingoittavaa.

Ihmismielellä on joskus taipumusta mustavalkoiseen ajatteluun, ja siten heilahdella ideologisesta äärilaidasta toiseen ja esimerkkejä tästä löytyy historiasta monia. Taidehistorian sivuaineopinnoistani muistan erityisesti sen, että 1600-luvun barokin täyteläisten ja tummien, dramaattisten sävyjen jälkeen tuli 1700-luvun rokokoon pehmeät pastelliset sävyt ja kepeät tunnelmat. Kontrasti on suuri.

Toinen historiallinen esimerkki löytyy antiikin kulttuureiden ja silloin uuden uskontokunnan, kristillisyyden väliltä. Antiikissa seksuaalisuus oli vapaampaa, ja esimerkiksi homoseksuaalisuus oli tavanomaista, ja tämän elämystäytteen kulttuurin tilalle tuli kristinuskon itsekuri ja seksuaalisuudesta, etenkin homoseksuaalisuudesta, tuli tabu.

Kolmas esimerkkini liittyy sotien muisteluun. Sotien jälkeen Suomessa elettiin suomettumisen aikaa ja oli oltava nöyränä ja myöntämielisenä Neuvostoliittoa kohtaan. Neuvostoliiton romahdettua 90-luvulla Suomessa herättiin uuspatriottiseen muistikulttuuriin ja kaikki muu paitsi isänmaallinen sotatulkinta on saanut väistyä. Historiantutkijat ovat jo useamman vuosikymmenen tuoneet esille kriittisiä sotatulkintoja, mutta populaarikulttuurissa sekä yleisesti mediassa ja museoissa isänmaallinen tulkinta sodasta tuntuu olevan ainoa sallittu, jotta ei tulla tahranneeksi veteraanien perintöä.

Psykologi Elina Reenkola on todennut, että naisen pahuutta on vaikea nähdä, koska naiset on totuttu näkemään vain hyvinä. Toisaalta nyt Me too -kampanjan aikana hänen mukaansa vaakakuppi saattaa kallistua liikaakin sen puoleen, että näemme miehet vain pahoina ja raiskaajina. Reenkola toteaa, että tämänkaltaisen jaottelut eivät juurikaan edistä tasa-arvoa.

Entä kansakunnat? Ovatko esimerkiksi venäläiset nyt pelkästään pahoja? Kysymys on Ukrainan sodan myötä jälleen ajankohtainen, sillä uutisissa on kuultu jo venäläisiin kohdistetusta vihapuheesta Suomessa. Entä uskonnot? Ovatko Länsimaissa kristityt ja ateistit pelkästään hyviä ja muslimit vain pahoja? Entä

poliittiset jakolinjat? Kummassakin äärilaidassa, sekä vasemmalla että oikealla, on esimerkkejä pahuudesta.

Entä olemmeko me suomalaiset pelkästään hyviä? Valkoiset lumipuvut yllään suomalaiset sotilaat puolustivat isänmaataan puhtain lumenvalkkein motiivein, joissa ei ole tilaa vääryydelle ja virheille?

Tarkastelin tutkimuksessani esimerkiksi valkoisen lumipuvun symboliikkaa. Liitämme tämän talvisen suojavarustuksen voimakkaasti talvisotaan ja Suomen puolustussotaan Neuvostoliiton oikeuttamatonta hyökkäystä vastaan. Valkoinen on muutenkin kansallisesti latautunut väri Suomessa. Kuten monissa muissakin länsimaissa, valkoinen liitetään puhtauteen. Onhan se esimerkiksi morsiamen asu hääpäivänä. Sen lisäksi Suomessa sisällissodan aikaan valkoiset halusivat puhdistaa maan punaisista. Valkoiset voittivatkin ja historiankertomus on pitkään ollut niin sanotusti valkoista. Suomen valkoinen siniristilippu symboloi Jukka Kuoppamäen laulun sanojen mukaan puhdasta luontoa valkoisine hankineen ja pilvineen. Luontosymboliikka on tarjonnut suomalaisille korviketta lyhyelle historianalle itsenäisenä maana.

Talvisodassa Neuvostoliitto halusi valloittaa pienen piskuisen maan länsireunallaan kuten Molotov-Ribbentrop sopimus määritteli. Suomi puolusti itseään ja sota johti rauhaan. Jatkosodassa Suomi sai natsi-Saksan rinnalla mahdollisuuden valloittaa takaisin talvisodassa menetetyn Karjalan. Tämä kuva onkin jatkosodan ajalta (kuva 1). Jatkosodassa Suomi lähti rakentamaan valkoista Suur-Suomea, johon valloitettiin myös osa alueista, jotka ovat aina kuuluneet Venäjälle. Vienan ja Laatokan Itä-Karjala jäivät suomalaisten haltuun ja venäläissukuista väestöä alettiin sulkea keskitysleireihin. Suomalaisten leirit eivät olleet tuhoamisleirejä samassa mielessä kuin saksalaisten juutalaisille perustamat leirit. Olot olivat kuitenkin karut ja kuolleisuus ahtaisiin likaisiin oloihin ahdetulla, nälkiintyneellä venäläisväestöllä oli huomattavasti suurempaa kuin vapaana elävien karjalaisten. Suomensu-

kuinen heimoväki saikin parempaa kohtelua kuin niin sanotut viholliset.

Kuva 2 on otettu Äänislinnan leiriltä, jonka olot olivat huonoimpia suomalaisessa leirijärjestelmässä. Aika, toukokuu vuonna 1942, oli erityisen karua ja kuolleisuus nousi huippuunsa. Yhteensä suomalaisten leireillä kuoli yli 4000 ihmistä. Kuvassa näkyy useita lapsia ja naisia.

Suomalainen kirjailija Marja-Leena Mikkola on kerännyt suomalaisten leireille joutuneiden ihmisten muistelmia haastatteluina vuonna 2000 ilmestyneeseen kirjaansa *Menehtetty lapsuus*. Eräs kertoja, joka oli leirille joutumisen aikaan 30-vuotias neljän lapsen äiti, muistelee menettäneensä kaksostytönsä, koska leirin lääkäri oli kieltänyt häntä imettämästä oman heikkoutensa vuoksi. Lapset nääntyivät nälkään. Toinen kertoja oli vangitsemisen aikaan lapsi. Leiristä karkaaminen oli ankarasti kielletty, mutta jotkut yrittivät päästä käymään sukulaisten luona tai hakemassa lisää ruokaa sen onnettoman annoksen päälle, mikä leireissä jaettiin. Haastateltu kertoo ihmisten ruoskinnoista ja ihmisten menehtymisestä julmien rangaistuskeinojen takia. Haastateltu kertoo myös tietävänsä, että paikallisia naisia raiskattiin suomalaissotilaiden toimesta. Hän toteaa: ”aina tietynlaiset miehityssotilaat väkisin makaavat naisia ja siten naiset saavat maksaa sodan hinnan”.

Sota tuntuu synnyttävän otolliset olosuhteet ihmisen pahuuden esiinnousulle, ja suomalaiset eivät ole immuuneja esimerkiksi viholliskuvista syntyneelle väkivallanteolle. Sodan aikana viholliskuvien maalailu oli tavallista ja siten venäläissukuisten ihmisten inhimillisyyttä oli vaikea nähdä. Esimerkiksi myös Mikkolan kirjassa siteerattu Akateemisen Karjala Seuran -aktiivi Elmo Kaila puhui Vihan Veljet -järjestön tilaisuudessa seuraavasti: ”Mutta – olkoonpa joku ryssä kuinka ihasuttava tai rakastettava tahansa on hän kuitenkin ryssä ja ennemmin tai myöhemmin peto tulee esille kiillotetun ja siloitellun pinnan alta. Sillä verestään ja verensä mukana periemistään rotuominaisuuksista kukaan ei pääse irti! Sillä

*Kuva 1. Suomalainen sotilas
Itä-Karjalan rintamalla jatkosodan aikana (SA-kuva).*

Kuva 2. Äänislinnan leiri toukokuussa 1942 (SA-kuva).

ryssältä puuttuu sivistyskansan perusominaisuus, jota ilman ei yhteiskuntaa eikä valtiota rakenneta, puuttuu edesvastuuntunne. Ilman sitä ei ihminen ole ihminen vaan eläin!”

Hirvittäviä tekoja venäläisjoukot tällä hetkellä todella tekevät Ukrainassa sen seurauksena, että heille on tehokkaasti syötetty vihapuhetta. Rikkinäisistä ja usein väkivaltaisista kotioiloista tulevat venäläissotilaat aiheuttavat tuhoa vieraalla maalla, jonka väestöstä on tehty heille vihollinen. Venäläiset ovat oman käsityksensä mukaan taistelemassa natseja vastaan. Korkeimpien arvioiden mukaan Ukrainassa olisi kuollut väitöstilaisuuteeni mennessä jo parikymmentätuhatta siviiliä. Tällaisina aikoina suomalaiset sankaritarinat, kuten ”Talvisodan ihme”, saavat uutta nostetta ja kenties uuden merkityksen heidänkin mielissään, jotka eivät aiemmin ole mieltäneet itseään varsin kansallismielisiksi. Pasifistiksi tunnustautuvaa tutkijaakin on hyvä muistuttaa siitä, että vapaus ei ole itsestäänselvyys.

Uutiset siviilien joukkomurhasta Ukrainan rintamalla aiheuttaa oikeutetusti raivoa. Sodan masinoineet sotarikolliset pitää tuomita. Tässä tilanteessa kuitenkin mitataan meidät, suomalaiset, kansakuntana. Epäinhimillistäminen on yksi sodan mekanismi, jolla saadaan ihmiset tappamaan toisiaan – jopa viattomia siviilejä. Empatia on sen vastavoima, jolla tunnistetaan toisen ihmisyyttä. Toivon, että pystymme vihamme takaa näkemään venäläiset siviilit edelleen ihmisinä. Toivon, että emme ole enää se kansakunta, joka on valmis telkeämään naisia ja lapsia keskitysleireihin.

Sotahistorian kriittinen tarkastelu ei tarkoita sitä, etteikö veteraanien työllä olisi arvoa. Isoetäni Veikko haavoittui Kannaksella Siiranmäen taistelussa ja sen jälkeen oli vankkumaton pasifisti (kuva 3). Jyväskylässä perustetussa jalkaväkirykmentissä 27 punataustaisesta perheestä valloitusotaa taistelemaan lähtenyt nuorukainen ei tullut takaisin samana miehenä, joka sotaan lähti. Siiranmäen

Kuva 3. Veikon armeijapotretti ja rintamalla itse tehty valokuvakehys (Kari Kovanen).

taistelun aikaan 21-vuotias Veikko ei sodan jälkeen koskaan mennyt naimisiin tai perustanut perhettä. Veikko vaikutti lapsen silmiin jopa hieman kummalliselta. Monella suomalaisella onkin samankaltaisia muistoja sukulaismiehistä, jotka monesti pitivät sodan traumat hiljaisena tietonaan. Nämä traumat kuitenkin purkautuivat perheiden sisällä eri tavoin taakoiksi, joita myöhemmätkin sukupolvet saattavat joutua kantamaan. Veikon perheettömyys katkaisi toisen maailmansodan taakat omassa suvussani, mutta muistot Veikosta ovat jääneet voimakkaasti ainakin omaan mieleeni. Veikko ei saanut mitaleita tai kunniaa, mutta haluaisin ajatella, että hänen panoksellaan oli arvoa.

Palautan nyt alustuspuheeni takaisin kuvien voimaan. Väitöskirjaprosessin alkaessa enoni näytti minulle Veikolla hallussa ollutta kuolleen neuvostosotilaan kuvaa. Historiantutkija Ville Kivimäen mukaan sotilaat vaihtoivat ja kauppasivat tällaisia kuvia, koska niillä sai kunniaa vertaisryhmän keskuudessa. Ne olivat todisteita osallistumisesta taisteluihin etulinjassa. Ne saattoivat toimia myös niin sanottuina amuletteina, joilla ajateltiin olevan jonkinlaista suojaavaa taikavoimaa taisteluissa. Esimerkki on osoitus kuvien voimasta, johon liittyy jopa paljon taikauskoa ja jollain tapaa yliluonnollista ajattelua. Valokuvat ovat meidän arkisessa elämässämme ehkä vähän itsestään selvänä pidettyjä esineitä, joiden voima on yllättänyt tutkijan tämän prosessin aikana monta kertaa. On tärkeää, että tulemme tietoisiksi kuvien vaikutuksista käsityksiimme historiasta, muista ihmisistä, itsestämme ja kulttuuriimme.

FT Tuuli Matila väitteli Oulun yliopiston humanistisessa tiedekunnassa perjantaina 13.5.2022 väitöskirjallaan *Seeing the War through a Finnish lens: Representation and Affect in the World War Two Photographic Heritage*. Vastaväittäjänä toimi dosentti Laura McAtackney Aarhusin yliopistosta, Tanskasta. Kustoksena oli dosentti Timo Ylimaunu Oulun yliopistosta.

Matila, T. 2022. *Seeing the War through a Finnish lens: Representation and Affect in the World War Two Photographic Heritage*. Acta Universitatis Ouluensis, B Humaniora 168. Oulu.

Väitöskirjan sähköinen versio on löydettävissä Oulun yliopiston julkaisuarkistosta: <http://jultika.oulu.fi/files/isbn9789526232799.pdf>

tuuli.matila@oulu.fi